

deurnese historische reeks
kleine serie 6

ton spamer

DE VERBODEN MARIA VAN DEURNE

een kunst- en cultuurhistorische studie

deurne 2017

deurninum - fonds voor cultuurhistorische publicaties
architectuur - historie - landschap - populatie - religie - toponymie

Illustratie op de titelpagina: Geboorte van Jezus. Deel van een Rijnlandse altaarretabel uit ca. 1475. Familiebezit.

Eerder verschenen in de Deurnese Historische Reeks:

1. A.P.G. Spamer, Deurne en de Peel in Brons- en IJzertijd, ca. 2000 v.C.- ca. 450 n.C. Het Maas-Aa-gebied van Grave tot Roggel op grond van plaats- en waternamen. 32 pag. Deurne, 1998. (Uitverkocht)
2. A.P.G. Spamer, Toponiemen rond de Peel in de Brons- en IJzertijd, ca. 2000 v.C.- ca. 450 n.C. Bijna 700 plaatsen waternamen uit Noord-Brabant en Limburg met meer dan 2000 verwijzingen. 26 pag. Deurne, 1998. (Uitverkocht)
3. Pieter Koolen, „die bedroefde plagen.. Deurne tijdens de Belgische Opstand 1830-1839. 78 pag. Deurne, 2002.
4. Ton Spamer, Vaste grond onder de voeten. Archeologische vondsten ca. 500 v.C. – ca. 1200 n.C. Deurne, 2004. 48 pag.
5. Ton Spamer, Waan of werkelijkheid. Willibrord en Bonifatius. Echternach, Deurne en Dokkum. 28 pag. Deurne, 2004. Herziene druk, 2010.
6. Ton Spamer, Een heden zonder verleden heeft geen toekomst. Bescherming en revitalisatie van de restanten van het Deurnes verleden. (In voorber.)
7. Ton Spamer, Eessens Put en de Kaweise Loop. De noordgrens van de heerlijkheid Deurne. Een historisch/ geografische en toponymische studie. Deurne, 2009
8. Ton Spamer, Een karretje op den zandweg reed.... Deurnese toponiemen uit de periode 721-1900. Deurne, 2010. 484 pag.
9. Ton Spamer, Historisch-geografische atlas van Deurne, deel 1. (In voorber.)
10. Zuidoost-Brabants Glossarium. De achtergrond van de toponiemen vanuit de literatuur. Deurne, 2013.
11. Ton Spamer, Het begon in Vreekwijk - De ontwikkeling van Deurne 700-1300. Een historisch-geografische en toponymische studie. Deurne, 2014

In de Kleine Serie:

1. Ton Spamer, Veldheuvel te Deurne. Het goed Stakenborch - Ten Eijnde en de Derpse Hoeve. Een historisch/ geografische en toponymische studie. Deurne, 2010.
2. Ton Spamer, Mond < Man; Hel < Hel. Het Hellegat in Deurne en de oorsprong van de naam Helmond. Een historisch/geografische en toponymische studie. Deurne, 2010.
3. Leensel - de moeder van Liessel. Een historisch/geografische en toponymische studie. Deurne, 2012.
4. Ton Spamer - De Bottel in Deurne - een eeuwenoud terrein geeft zijn geheimen prijs. Een historisch/geografische en toponymische studie. Deurne, 2012.
5. Ton Spamer - Van republiek naar koninkrijk. De revolutie in de bestuursinstellingen van de heerlijkheid en de gemeente Deurne tussen 1795 en 1815. Deurne, 2011.

© A. Spamer, Deurne, 2017.

Over de auteur.

Ton Spamer, * Rotterdam 1936, studeerde geschiedenis in Utrecht en doceerde dit vak aan het Peelland-College te Deurne. Daarnaast was hij vice-voorzitter van de Culturele Raad Deurne, voorzitter van de Openbare Bibliotheek, lid van het hoofdbestuur van de Provinciale Bibliotheek-Centrale, de Provinciale Bibliotheekcommissie en een aantal landelijke besturen en ministeriële commissies.

Hij publiceerde onder andere over Deurne in de Brons- en IJzertijd en in de Middeleeuwen, over de Willibrordusparochie in Deurne van 700-1800, over Deurnese toponiemen 721-1900 en in Duitsland over het laat-middeleeuwse kleinstedelijk patriaciaat. Hij gaf cursussen en lezingen, vertaalde Duitse kunscatalogi en vakliteratuur en vervaardigde examenmateriaal o.a. over historiografie, Nietzsche en La Belle Époque. Ook schreef hij jarenlang een cultuurhistorische column in Omologie. Sinds 1979 is hij recensent voor Duitstalige vakliteratuur op het terrein van geschiedenis en kunst. Oprichter/redacteur van "Durninum", fonds voor cultuurhistorische publicaties over Deurne.

a.spamer@spamer-dewit.nl

VOORWOORD

Deze studie is ontstaan uit nieuwsgierigheid. Tijdens het onderzoek naar het verleden van Deurne, waarvoor deze reeks werd opgezet, stuitte ik op een bepaald moment op een altaar dat volgens de bisschop van Den Bosch in 1617 uit de kerk van Deurne verwijderd moest worden. Dat riep de vraag op wat dat voor een soort altaar geweest moest zijn.

De speurtocht was verrassend. Het Deurnese altaar Maria-in-het-Kraambed bleek in een oude traditie te staan die heel Europa besloeg. Op kunst- en vakantie-reizen heb ik overal gezocht en soms gevonden en dan altijd met de camera vastgelegd. Vervolgens volgde een lange zoektocht naar relevante literatuur. Meer dan eens had een simpele vermelding in een aftands zwart/wit-foldertje tot resultaat dat er een zware wetenschappelijke studie op het scherm van de computer verscheen, die ooit weer ijverig werd tegengesproken door een ander nog zwaarlijviger boekwerk. Dat leverde weer een nieuw lees-avontuur op. Wikipedia bleek een onmisbare zoekhulp. Het uiteindelijke resultaat ligt nu voor U.

Het was niet de bedoeling een compleet kunsthistorisch naslagwerk te creëren. Daarvoor verwijs ik naar de masterscriptie "*Maria in het kraambed - een bijzondere geboortevoorstelling*" die kunsthistorica Marthe Gijpmans - van den Akker mij tesamen met haar database genereus toestuurde. Zij onderschreef de theorie die in deze publikatie naar voren wordt gebracht. Mijn dank gaat ook uit naar pastoor Paul Janssen te Deurne die mij op haar spoor bracht en meedacht over bepaalde theologische aspecten.

Mijn doel was simpel de verschillende types te achterhalen om vervolgens te proberen vast te stellen welk altaar in Deurne aanwezig kan zijn geweest. Daarom heb ik geen enkel type uitputtend behandeld maar slechts het belang ervan gevisualiseerd voorzover dat in mijn betoog een rol speelde.

Het altaar in Deurne is weliswaar in vele lokale archiefstukken aangetroffen, maar alleen als schriftelijke vermelding. Dat deze stukken geraadpleegd konden worden is mogelijk gemaakt door het werk van Pieter Koolen van Heemkundekring H.N. Ouwerling te Deurne. Een afbeelding -zo ooit gemaakt- is niet bewaard gebleven. Het altaar zelf is inderdaad uit de Deurnese kerk verwijderd, maar of dat het gevolg was van het bisschoppelijk bevel of van de overname en ontruiming van het kerkgebouw door de protestantse overheid in 1648 is onbekend. Daarom eindigt deze studie met een hypothese. Die wordt wel ondersteund door wat er in kerken en musea in Nederland en Duitsland is overgebleven, maar het is en blijft een hypothese.

Deurne, mei 2017.

Ton Spamer.

1 de verbanning van een maria-altaar.

Op 30 maart 1615 werd Nicolaas Zoes -geboren Amersfoort 1564, overleden Leuven 1625- benoemd tot bisschop van 's-Hertogenbosch, als opvolger van Gijsbertus Maas die op 2 juli 1614 was overleden. In 1617 moest de pastoor van Deurne hem beloven dat hij het beeld van de H. Maagd in het Kraambed uit zijn kerk zou verwijderen.¹

Afb. 1 Bisschop Nicolaas Zoes. (collectie: 's-Hertogenbosch, Sint-Janscentrum)

Wie was Nicolaas Zoes en handelde hij in de kwestie Deurne op eigen initiatief?

Hij stamde uit een aanzienlijke familie van rechtsgeleerden. Hij was privésecretaris van Johannes Vendeville, bisschop van Doornik en hoogleraar burgerlijk en kerkelijk recht. Zoes vergezelde hem op diens reis naar Rome. Na zijn terugkomst werd Zoes door de koning benoemd tot raadsheer in de Grote Raad van Mechelen.² Als bisschop was hij een ijverig zielzorger. In 1615 herstelde hij het seminarie in het Arme Fraterhuis in Den Bosch. De Norbertijnenpriorij in Postel werd onder zijn bewind tot abdij verheven. Te Leuven stichtte hij in 1625 het Bosche of St.-Willibrord-College, een seminarie voor Brabantse priesterstudenten. Hij hield zich intensief bezig met catechese en pastoraat. Hij gaf de deken en pastoors opdracht om geregelde bijeenkomsten te houden waarop de geestelijke aangelegenheden besproken moesten worden.³

Een van zijn zorgen was het bestrijden van de overal nog gepraktiseerde bijgelovige praktijken. Nog 60 jaar na zijn dood publiceerde Petrus van den Bossche, pastoor van Woensel en later in den Bosch, *"Den Catholijcken Pedagoge"* waarin hij een aantal van deze praktijken beschrijft. Zo heeft hij het over de gewoonte van boeren *"het gheraemte van een peertshoofd boven op den stal te leggen, op dat de beesten niet en souden betoovert worden"*.⁴ Dit gebruik is op landschapsschilderijen van Nederlandse meesters uit de 16^e en 17^e eeuw te zien.⁵

Uit de middeleeuwen zijn ons tal van vormen van bijgeloof bekend. En uitgestorven zijn ze bepaald niet. Het geloof in horoscopen is wijdverbreid, net als de angst voor vrijdag de 13^e en het rotsvaste vertrouwen in een afbeelding van de H. Christoforus in je auto. Toen mijn grootvader in 1951 overleed gingen bij ons niet alleen tot na de begrafenis witte gordijnen voor de ramen, maar hing mijn moeder ook een witte doek over de spiegel. In oude tijden was men ervan overtuigd dat de spiegel een gevaarlijk attribuut was, net als het spiegellend wateroppervlak van een bron. Op cruciale momenten in het leven, zoals bij een sterfgeval, kon de duivel toeslaan en zich meester maken van je spiegelbeeld. Daarmee was je in zijn macht. Als dit in onze verlichte tijd nog altijd bestond, hoe diep moet het dan in de middeleeuwen wel niet geworteld zijn geweest!

Na Luther en de opkomst van vele protestantse geloofsrichtingen besloot de Rooms-Katholieke kerk de geloofswaarheden opnieuw en helderder te formuleren en een eind te maken aan afkeurenswaardige praktijken. Daartoe werd het Concilie van Trente bijeengeroepen dat plaatsvond van 1545 tot 1563. Het werd vele malen onderbroken en daarna weer opnieuw geopend. Speciaal één onderwerp zal ons hier bezighouden.

In de 25e en laatste zitting in december 1563 hield men zich bezig met de zuiverheid van de cultus en het ritueel binnen het kerkgebouw, zich daarbij vooral richtend tegen wat werd beschouwd als uitwassen van de volksdevotie. Alle afbeeldingen van bijvoorbeeld een zichtbaar zwangere Maria of een vermenschlijkte geboorte van Jezus waren de Kerk een doorn in het oog. Helemaal nieuw was deze beeldenstrijd niet. In de Oosterse kerk was in de periode 730-843 elke vervaardiging en verering van beelden verboden. Het werd beschouwd als een vorm van afgoderij. Een tweede voorbeeld komen we

rond 1400 tegen. Jean Carlier Gerson, kanselier van de universiteit van Parijs was een vooraanstaande figuur op het Concilie van Constanz in 1415. Als erkend theoloog -zijn bijnaam was *Doctor Christianissimus* (allerchristelijkste doctor)- wilde hij de kerk terugvoeren naar "het zuivere geloof". In zijn preken sprak hij met name zijn afkeuring en afkeer uit van afbeeldingen van Maria in het Kraambed. Hij liet een dergelijk exemplaar van een Parijs' klooster in het openbaar vernielen.⁶

De tekst van het Concilie van Trente is helder: "*Het heilig concilie bepaalt dat men in een kerkgebouw geen enkele voorstelling mag plaatsen die herinnert aan een verkeerde leerstelling en die de eenvoudigen (van geest) op een dwaalspoor zou kunnen brengen. (...) Elke vorm van bijgeloof moet verwijderd worden. Het wil dat men alle onzuiverheden en voorstellingen met provocerende bekoorlijkheden vermijdt en wel zodanig dat geen enkele figuur geschilderd of versierd mag worden met een schoonheid die opzweept tot lust. Er mag niets gezien worden dat onwelgevoeglijk, profaan of losbandig is*". De bisschoppen moesten hierop toezien. In Zadar in Kroatië bracht de lokale bisschop dat meteen in praktijk. In de kathedraal bevond zich een afbeelding van een bezoek van Maria aan haar nicht Elizabeth, waarbij Johannes de Doper zich in de schoot van zijn moeder daar zichtbaar over verheugde. De schildering werd zeer vereerd vanwege de vele wonderen, vooral door vrouwen die zwanger waren of hoopten te worden. De bisschop, zich houdend aan de nieuwe voorschriften, liet de afbeelding in het openbaar verbranden.⁷

De uitspraken van het Trentse concilie werden door Carolus Borromeus (1538-1584), aartsbisschop van Milaan, uitgewerkt tot een compleet boek met precieze eisen waaraan kerkgebouwen moesten voldoen, met inbegrip van de decoraties en afbeeldingen. Zijn tijdgenoot, Johannes Molanus, geboren Jan van der Meulen of Vermeulen (Rijssel, 1533 – Leuven, 1585), hoogleraar theologie, was een van de eerste autoriteiten die de principes van Trente omzette in gedetailleerde voorschriften over hoe kunstenaars christelijke figuren moesten afbeelden. Zijn angstige geest heeft grote invloed gehad.

Afb. 2 Geboorte van Jezus. Deel van een Rijnlandse altaarretabel uit ca. 1475. Detail van de afbeelding op de titelpagina.

Aan Maria besteedde Molanus veel aandacht. Op Laatste Oordeel-taferelen mocht ze niet meer knielend worden weergegeven terwijl ze pleitte voor de zondige mensheid. Ook een Maria die in katzwijn viel bij Kruisafnemingen of Kruisdragingen, vond hij onmogelijk. Jozef moest dan weer een jonge en krachtige pater familias zijn, niet de oude quasi-komische noot die gebruikelijk was. Naaktheid moest worden vermeden, zelfs voor het Jezuskind. Voor Adam en Eva en de engelen kon het hun onschuld benadrukken, maar dan moesten op zijn minst de genitaliën worden bedekt. De sculptuur van afbeelding 2, sinds zijn ontstaan in het bezit van onze familie, is gelukkig aan zijn aandacht ontsnapt.⁸ Alhoewel het Jezuskind duidelijk in de gebruikelijke stralenkrans van een aureool ligt en de heiligheid dus gewaarborgd was, zou de naaktheid zijn toorn zeker hebben opgewekt.

Vooraf moest zijn ontstaan in het bezit van onze familie, is gelukkig aan zijn aandacht ontsnapt.⁸ Alhoewel het Jezuskind duidelijk in de gebruikelijke stralenkrans van een aureool ligt en de heiligheid dus gewaarborgd was, zou de naaktheid zijn toorn zeker hebben opgewekt.

Vooraf moest zijn ontstaan in het bezit van onze familie, is gelukkig aan zijn aandacht ontsnapt.⁸ Alhoewel het Jezuskind duidelijk in de gebruikelijke stralenkrans van een aureool ligt en de heiligheid dus gewaarborgd was, zou de naaktheid zijn toorn zeker hebben opgewekt.

Vooraf moest zijn ontstaan in het bezit van onze familie, is gelukkig aan zijn aandacht ontsnapt.⁸ Alhoewel het Jezuskind duidelijk in de gebruikelijke stralenkrans van een aureool ligt en de heiligheid dus gewaarborgd was, zou de naaktheid zijn toorn zeker hebben opgewekt.

Afb. 3 Giotto di Bondone – Geboorte van Jezus. Fresco in de Scrovegni-kerk in Padua, ca. 1300. (Detail)

En dan daar links... Er zijn verschillende interpretaties mogelijk, bijvoorbeeld dat een dienstmaagd van buiten af iets komt brengen. Maar er zou ook iets van binnen uit aangereikt kunnen worden om weg te brengen. Een onbevooroordeelde beschouwer zou mogelijk gedacht kunnen hebben aan de nageboorte. En er is niet heel veel fantasie voor nodig om de bruine figuur aan de binnenkant van de deur voor een man aan te zien. Zijn uitbeelding wijst daarop en zou helemaal passen in de iconografie van Giotto. Als het inderdaad een man is heeft Giotto hoogstwaarschijnlijk een arts of vroedmeester willen afbeelden. Jozef speelt ook bij hem altijd een suffige rol in een zittende positie in een hoek van het schilderij. Maar waarom zou er een arts aanwezig hebben moeten zijn? Maria baarde immers vrij van smarten?

Molanus kende natuurlijk deze en andere uitbeeldingen. Waar hij kon bestreed hij ze. Adellijke kapellen in beroemde Italiaanse heiligdommen lagen echter buiten zijn bereik, net als glas-in-loodramen in Franse kathedralen.

Molanus heeft in elk geval grote invloed uitgeoefend op bisschop Zoes. Die studeerde na Doornik in Leuven, waar de invloed van Molanus groot was. De bisschop heeft hem net nog gekend. Ook Carolus Borromeus was er geen onbekende. Vanuit zijn achtergrond en opleiding dacht Zoes sterk juridisch. Het hoeft daarom niet te verwonderen dat hij kort na zijn benoeming zijn bisdom uitkamde op beelden en voorstellingen die volgens hem in strijd waren met de bepalingen en bedoelingen van de concilievaders van Trente. Vrijwel onmiddellijk ging hij op visitatie. Reeds in juli 1615 visiteerde hij in het dekenaat Eindhoven, waar hij ook een vergadering van de pastoors belegde.⁹ Een van de gevolgen was zijn brief aan de pastoor van Deurne dat het beeld van Maria-in-het-Kraambed uit de kerk moest worden verwijderd.

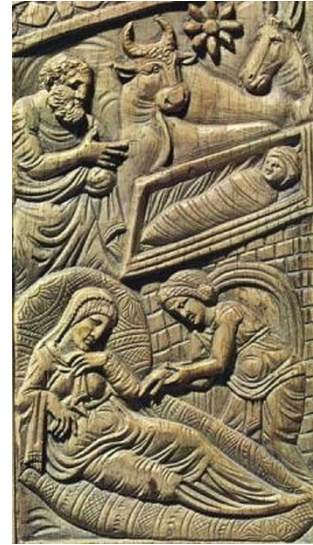
Maria met het Jezuskind op schoot. Devotieplaatje uit Zuid-Duitsland uit ca. 1530. Deze "Andachtsbilder" zoals ze in Duitsland worden genoemd werden vaak in gebeds- en kerkboeken gelegd en bleven daardoor generaties lang in families bewaard. Ook werden ze tot in de 18^e eeuw herdrukt. Afbeeldingen zoals deze beantwoordden in geen enkel opzicht aan de eisen van Molanus. De voorstelling is niet "verheven" en het Jezuskind is niet gekleed. De volksdevotie bleef onbereikbaar voor de vermaningen van kerkelijke zijde.

Adolf Spamer, Das Kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert. München, 1930, Titelbild.

2 maria-in-verwachting

Het verhaal van de geboorte van Jezus zoals het door Lucas is beschreven heeft door de gehele entourage van arme, dakloze ouders, een koude winter nacht, de kribbe in een stal, de herders, de os en de ezel altijd zeer tot de verbeelding gesproken. En het is niet verwonderlijk dat het al heel vroeg als het ware smeekte om een uit- of afbeelding. Al in de 5^e eeuw kwamen er in de Byzantijnse kunst afbeeldingen voor van Maria als kraamvrouw, liggend op een matras. Maar ze heeft geen contact met het kind dat elders in de ruimte in doeken gewikkeld ligt.

De voorstelling uit Ravenna van afb. 4 past helemaal in die traditie, die door het Concilie van Efeze van 431 in het leven was geroepen. Maria was daar uitgeroepen tot "*Theotokos*", d.w.z. de God-barende. Daarmee werd een geweldige afstand geschapen tot de menselijke moeder van een pas geboren kind. Ravenna was in de 6e eeuw de westelijke zetel van het Byzantijnse Rijk. Dat verklaart de aanwezigheid van de scene daar.

Afb. 4 Maria in het kraambed
Voorstelling op de armleuning van een bisschopszetel in Ravenna uit ca. 550

Vanaf de 13^e eeuw wordt Maria afgebeeld als zwangere vrouw en krijgt ze ook kerkelijke erkenning in de vorm van een eigen feestdag op 18 december, *Expectatio Beatae Mariae Virginis* (De H. Maagd Maria in verwachting), door de Franciscanen geïntroduceerd in 1263 en door paus Urbanus IV in 1389 voor de hele kerk ingevoerd. In de 14e eeuw ontwikkelt ze zich dan tot de liefdevolle moeder die op een zeer aardse en menselijke manier van haar kind houdt.

Aanvankelijk zijn de beelden van een zwangere Maria eenvoudige staande sculpturen waarbij de zwangerschap slechts zichtbaar is aan een opbollende buik of simpelweg de plooien in haar kleding.

Afb. 5 Piero della Francesca - ca 1460
Zwangere Maria in Monterchi (It)

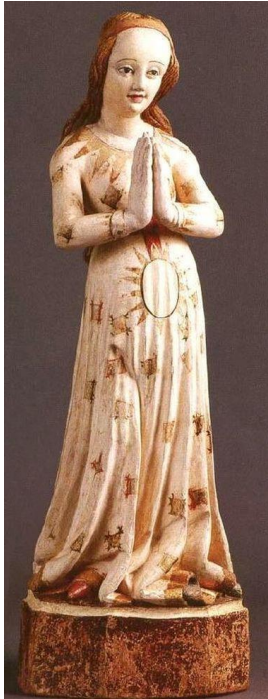

Afb. 6 Santiago de Compostela
ca. 1350

Op het fresco in Monterchi laat Piero della Francesca Maria echter met haar linker arm een houding aannemen die typerend is voor een vrouw die in haar rug haar zwangerschap voelt. Daarmee komt deze uitbeelding meteen veel menselijker over dan de Madonna in een hoekje van de kathedraal van Santiago de Compostela die dan ook een eeuw ouder is. Die lijkt een bezwerende hand op te steken tegen mogelijk onheil. Ze is koel en afstandelijk. Ietwat hooghartig.

De Madonna van Monterchi staat bekend als de *Madonna del Parto*, de Madonna van de geboorte, hier te verstaan als de geboorte die er -gezien de robe die duidelijk te nauw is geworden- aan gaat komen. Deze uitdrukking verwijst naar de *Virgo Paritura*, de maagd die gaat baren, waarover hierna meer.

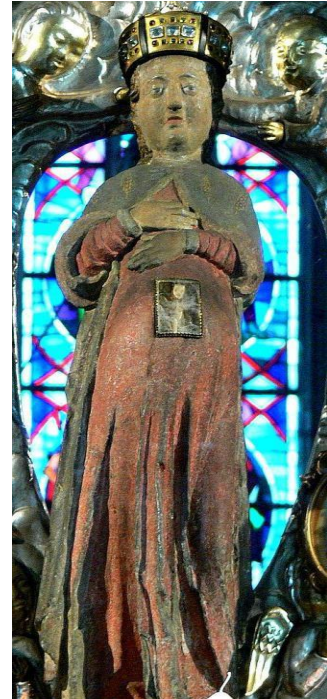
In een 'volgende' fase zien we op de buik van Maria een aanduiding verschijnen dat daar de plaats is waar het kind zich ontwikkelt. Aanvankelijk is dit slechts een ovale cirkel; later komt het meer over als een plat dekseltje dat een bepaalde inhoud aan het oog onttrekt.

Afb. 7 Bohemen - ca 1420

Afb. 8 Praag - ca. 1350

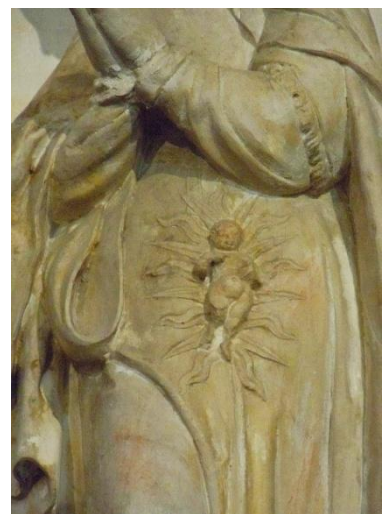

Afb. 9 Bogenberg - ca 1250

De Boheemse madonna is een naar verhouding tamelijk klein beeld, niet hoger dan 65 cm. De madonna van Bogenberg in het bisdom Regensburg, ruim 1 m. hoog, is daar ontstaan en heeft een soort schilderijtje op haar kleeid. De madonna uit het St.-Agnesklooster in Praag komt oorspronkelijk uit Frankrijk. De zittende zwangere Maria's komen veel minder voor dan de staande. Opmerkelijk is dat deze fase gelijktijdig met die van de afbeeldingen 5 en 6 voorkomt. De term 'fasering' is dus niet chronologisch maar slechts typologisch bedoeld.

Afb. 10 Chissey-sur-Loue - ca. 1550

De volgende stap -ook nu niet chronologisch bedoeld- kan slechts zijn dat zichtbaar wordt wat bedekt was. Kunsthistorisch gesproken krijgen we dan te maken met intra- en extra-uterale foetussen. Een opmerkelijk voorbeeld vinden we in Chissey-sur-Loue in de Franse Jura. Het is ontstaan in de 16e eeuw, kort voor of mogelijk zelfs gelijktijdig met het Concilie van Trente. Op de plaats waar zich in het lichaam van de baarmoeder bevindt is een kleine figuur aangebracht, "*comme on le verrait de nos jours en échographie*" (zoals men in onze tijd zou kunnen waarnemen op een echoscopie). Het is ondanks dat het nog geboren moet worden afgebeeld als een compleet mens in miniatuur. Het aureool eromheen duidt de heiligheid aan. Het Jezuskind maakt een zegenend gebaar. De vorm is barok te noemen en ondanks de herkomst uit Bourgondië neemt men Italiaanse invloed aan.¹⁰

Een eeuw ouder is de Madonna uit Oulchy-le-Château in Picardië, 40 km. westelijk van Reims. Het Jezuskind lijkt zich hier in een gewone -zij het ook nogal grote- stralenkrans te bevinden zoals op afb. 2 is te zien. Maar de figuur zelf legt daar een tweede betekenis overheen. Het kleed is van voren ver opengeslagen, alsof de moeder zichtbaar wil maken wat er in haar lichaam gebeurt. Men kan het dus ook lezen als een baarmoeder met een kind erin.¹¹

Afb. 11 Oulchy-le-Château - ca. 1450

Afb. 12 Meister von Erfurt - ca 1380

De wevende Maria van de Meister von Erfurt in de laat-Romaanse Urbanskirche in Schwäbisch Hall is nog weer ouder. Hier zien we een nieuwe traditie -het zichtbare nog ongeboorte Jezuskind- vermengd worden met een oude: Maria am Spinnrocken, die haar voorloopsters had in de klassieke schikgodinnen die de draad van het leven sponnen. Maria met de spindel komen we al in de 5^e eeuw in de Byzantijnse kunst tegen, niet vreemd als we bedenken hoe levend toen de klassieke cultuur nog was. Ook bij deze Maria kan de nimbus rond het kind gezien worden als een aanduiding van de baarmoeder.

Sprekender nog wordt het op afbeeldingen van Maria Visitatio, het bezoek van Maria bij haar nicht Elizabeth.

Afb. 13 Kremsmünster - ca. 1460

Afb. 14 Passau - ca. 1460

Volgens Lucas 1:24 was Elizabeth 5 maanden zwanger van Johannes de Doper toen Maria naar haar niet op weg ging. Volgens Lucas 1:39 had Maria toen net het bezoek van de engel Gabriel beleefd en was zij dus pas korte tijd zwanger. In de afbeeldingen zien we dat verschil nooit terug. Beiden kinderen zijn even groot. Er is wel altijd een hiërarchisch onderscheid. Jezus zit of staat altijd en Johannes de Doper buigt of knielt, wat vooral bij de afbeelding uit Kremsmünster goed te zien is. De Visitatio uit Passau valt vooral op doordat hier door de realistische uitholling sprake lijkt te zijn van een echte baarmoeder. De afbeeldingen 10 tot en met 14 zijn allemaal verschijningsvormen van de *Virgo Paritura*, de Maagd die gaat baren. Die uitdrukking was bekend uit het evangelie: *"Dit alles is geschied, opdat vervuld zou worden hetgeen de Heer door de profeet gesproken heeft, toen hij zei: Zie, de maagd zal zwanger worden en een zoon baren, en men zal Hem de naam Immanuel geven, hetgeen betekent: God met ons"*. (Matteüs 1:22-23)

In de behoefte de geloofswaarheden zo aanschouwelijk mogelijk voor te stellen ontstonden er afbeeldingen die de zwangerschap in concreto uitbeeldden.

Afb. 15

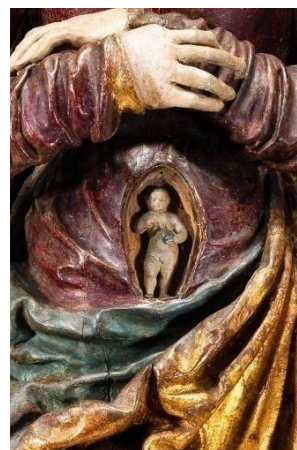

Afb. 16

Afb. 17

De afbeeldingen 15, 16 en 17 tonen een zwangere Maria met een uitneembaar Jezuskind. Afkomstig uit Regensburg ca. 1300, nu in het Germanisches Nationalmuseum in Nürnberg, hoogte 33 cm. Aan de achterzijde was een luikje waardoor het Jezusbeeldje erin kon worden geplaatst. Aan de voorzijde kon een kleiner luikje worden geopend om het beeldje zichtbaar te maken.

Afbb. 18 en 19 Niederbayern, in gesloten en open toestand

Het beeld uit Niederbayern uit ca. 1525 is 2 eeuwen jonger en ook duidelijk niet meer aan de gotiek toe te schrijven. Kan men bij het beeld Regensburg nog denken aan een soort kastje waarin het kind wordt bewaard, bij het jongere beeld is duidelijk sprake van de weergave van een baarmoeder. De oudere Maria is een koninklijke, hemelse figuur die bidt. De jongere peinst en legt haar handen beschermend over het ongeboren kind. Het moet voor de beschouwers uit die tijd zeer levensecht zijn overgekomen, menselijk, vertrouwd.

In Spanje geniet de afbeelding ook heden ten dage nog grote verering. De afbeeldingen 20 en 21 tonen

Afb. 20 en 21 De Virgen de la Expectación of de Virgen del Parto uit Spanje.¹²

foto's uit kerken waar ze prachtig versierd voluit zijn uitgestald. Het Concilie van Trente heeft daar op dit punt nooit enige invloed gehad.

3. maria-in-het-kraambed

De geboorte zelf werd nooit uitgebeeld, wel groeperingen van het Jezuskind en Maria, al dan niet met Jozef. We komen dan terecht bij een nieuwe expressievorm die zeer opmerkelijke kunstwerken heeft voortgebracht.

Het gebeuren van kerstmis werd al vanaf de 5e eeuw opgevoerd als een mysteriespel in de kerk, maar het zou ook uitgebeeld kunnen worden als een tableau vivant. Het was Franciscus van Assisi, een monnik die stierf in 1226, die hiertoe de stoot gaf. In het bos van Greccio, ongeveer 60 km. ten noorden van Rome, zette hij in 1223 in een grot een kribbe neer, vroeg aan een jonge moeder om er haar kind in te leggen, haalde er een os en een ezel bij, liet het kerstverhaal van Lucas voorlezen en preekte daarna over wat er in Bethlehem gebeurd was. Het was allemaal heel eenvoudig en min of meer armoedig. Mensen uit de omgeving waren uitgenodigd voor deze eerste kerst-mis in de openlucht. De paus had hiervoor speciale toestemming gegeven. Het werd al spoedig overal nagevolgd en daarmee was de traditie van ons 'kribbetje onder de kerstboom' geboren.

Zo ontstonden al kort daarna de eerste afbeeldingen van een kribbe met Jezus erin, met Maria erbij in een bed. Aanvankelijk lijken die qua opzet nog op de vroegere Byzantijnse kerstscènes, al is de stijl niet meer dezelfde. Maar langzamerhand word er een meer 'humaan' beeld gecreëerd in de zin van minder verheven, meer aards, menselijker. Dat gaat uiteindelijk zó ver dat er afbeeldingen ontstaan die ook nu nog als min of meer shockerend worden ervaren en die waarschijnlijk geen enkele pastoor in zijn kerk in levende lijve aanwezig zou willen zien. Ondanks de latere strengere kerkelijke opvattingen is toch een betrekkelijk groot aantal 'verboden' Maria's bewaard gebleven, verspreid over heel Europa en afkomstig uit een periode van ongeveer 3 eeuwen.

Het begon voorzichtig met een glas-in-loodraam in de Notre Dame van Dijon uit ca. 1240, dus vrij kort na het gebeuren in Greccio.

Maria ligt nog op een Byzantijnse matras en het kind ligt ingepakt in een kribbe naast haar. Er is geen werkelijk contact, maar er is al wel de hand van Maria die naar haar kind wijst.

Afb. 22 Dyon - Notre-Dame - ca. 1240 (1850)

Afb. 23 Giotto - Padua - Cappella degli Scrovegni - 1306

Het raam in Dijon is helaas niet meer het oorspronkelijke raam. Het is ca. 1880 gemaakt door Didron naar het voorbeeld van het oorspronkelijke raam op basis van oude afbeeldingen. Het fresco van Giotto bestaat daarentegen nog helemaal in origineel. Het dateert uit 1305/1306. Hier is Maria echt betrokken bij haar kind. Het wordt haar aangereikt door een dienstmaagd en ze neemt het aan. De engelen zijn er, maar ook de os en de ezel en de herders met hun schapen. Beide afbeeldingen benadrukken wel dat Jozef in het creatieproces geen enkele rol heeft gespeeld. Hij zit, hoort er theologisch gesproken niet bij en wordt daarom traditioneel slapend in een hoek geplaatst.

Dat is echter niet altijd het geval.

Afb. 24 Turkije ca. 1460

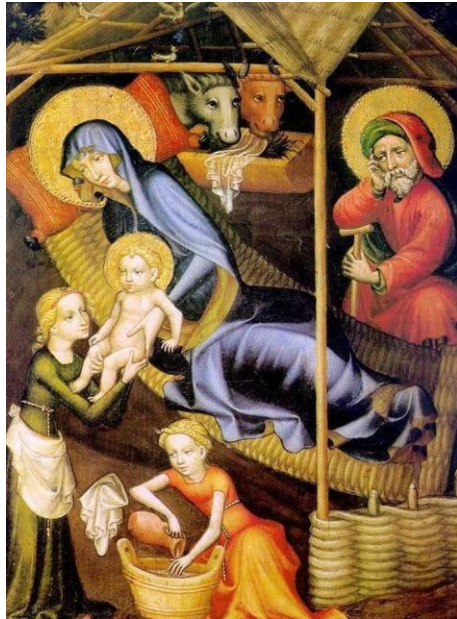
Afb. 25 Armenië 1391

Afb. 26 Gelre ca. 1415

Er bestonden ook bijbeluitgaven voor christenen van de Grieks-orthodoxe of Armeense kerk die in Turkije of Armenië woonden. Zij kenden hun eigen illustratoren die de lokale opvattingen en tradities weergaven. Op afb. 24 is een Turkse weergave te zien van het bezoek van de Driekoningen. Maria houdt het kind vast en Jozef is nog wel niet heel erg actief maar slaapt in elk geval niet. De kostelijke miniatuur uit Armenië komt uit het Evangelie van Vostan of Vaspurakan (1391) en beslaat eigenlijk twee bladzijden. Op de linker bladzijde komen de drie wijzen uit het oosten. Op de hier afgebeelde rechter bladzijde heet Jozef hen met open armen welkom in de grot waar Maria nog in het kraambed ligt. Het is vrolijke, aansprekende volkskunst. Het handschrift uit Gelre -zoals Gelderland toen heette- laat een vrolijk spartelend Jezuskind zien, een Maria die heerlijk ligt uit te rusten en een Jozef die de pap klaarmaakt - menselijker kan het niet. Maar het zijn voor wat Jozef betreft wel uitzonderingen.

Het bijzondere aan dit palet van geboortetaferelen is dat de ontwikkeling naar een meer aardgebonden menselijke weergave nergens gelijktijdig verloopt. Dat valt vooral op bij de nu volgende afbeeldingen.

Afb. 27 Salzburg ca. 1400

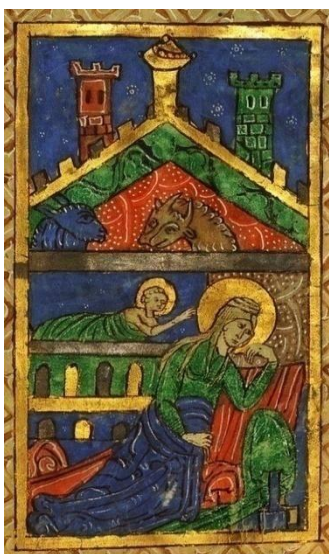

Afb. 28 Schloss Tirol 1370

Op het paneel van de Salzburger Meister, dat nu in de Nationalbibliothek in het Weense Hofburgcomplex wordt bewaard, pakt de in het groen geklede vroedvrouw het kind aan om het te gaan wassen. Haar collega voelt ondertussen of het badwater niet te heet is. Een alledaags huis-, tuin- en keukentafereeltje. Jozef is wel aanwezig maar op een wat afwezige manier.

Dat het paneel van het vleugelaltaar in de Oberkapelle van Schloss Tirol de tijden heeft overleefd mag een waar wonder genoemd worden. We kennen wel de Maria Lactans, de Maria die het kind de borst geeft waarbij die borst geheel of gedeeltelijk te zien is. Maar een Maria met ontkleed bovenlijf is volstrekt uniek. Het kledingstuk dat naast haar voeten ligt zijn Jozefs 'Beinlinge', de losse pijpen van de toenmalige broek, in de populaire mysteriespelen bedoeld als 'dekbed' voor het naakte kind.

Het is het oudste vleugelaltaar van het gehele Alpengebied en heeft in het Ferdinandeum in Innsbruck sinds kort een eigen prachtige ruimte gekregen. Dat het nog bestaat is te danken aan het feit dat het stamslot van de graven van Tirol kort na 1400 buiten gebruik raakte, mede vanwege zijn afgelegen ligging in de bergen noordelijk van Merano. Het altaarstuk is daardoor uit het zicht van de kerkelijke autoriteiten geraakt. Als Molanus het had gezien zou het het waarschijnlijk eigenhandig vernietigd hebben.

Afb. 29 Claricia-psalterium. Zuid-Duitsland ca. 1200

Het Claricia-psalmboek, genaamd naar de mogelijke vervaardigster van de illustraties, is waarschijnlijk gemaakt voor het klooster Sankt Ulrich en Afra in Augsburg. Claricia heeft zich zelf bij het begin van psalm 51 met naam en al afgebeeld.

Op het eerste gezicht lijkt de houding van Maria op die van de afbeeldingen in de Byzantijnse stijl. Maar geheel afwijkend is de houding van het Jezuskind. Het is een erg aardse jongen geworden, die de aandacht van zijn moeder probeert te trekken. Hij lijkt haar op de schouder te tikken alsof hij ongeduldig op iets wacht, een handeling die men eigenlijk pas verwacht bij een kind van een jaar of 4. En het is vooral opvallend door het vroege jaar van vervaardiging. De kraambedscenes uit Dijon en Padua (afbb. 22 en 23) lijken dan uit een andere wereld te komen, en kunsthistorisch klopt dat ook.

Een laatste ontwikkeling is die van een vrijstaande sculptuur van Maria,

met het Jezuskind in het kraambed liggend. Daarvan zijn er ondanks de tegenwerking van de Kerk toch een aantal bewaard gebleven.

Afb. 30 Heggbach - ca. 1350 - 94 cm. lang

Afb. 31 Oesede - ca. 1320 - 40 cm. lang

Het beeld uit Heggbach in Baden-Württemberg vertegenwoordigt nog het afstandelijke type. Het kind ligt dwars op het lichaam van Maria. Er is wel oogcontact van zijn kant maar niet van haar kant. Door de lengte zal het maar zelden in een altaarretabel gepast hebben en eerder bedoeld zijn geweest voor een vrije opstelling. Het beeld uit Oesede in Westfalen is veel kleiner en er is wel sprake van intimiteit tussen moeder en kind. Juist door dit laatste zou men denken dat het dus wel jonger zal zijn maar het is 30 jaar ouder. Dit type ontwikkelde zich ook al heel vroeg.

Een prachtig beeld op ware grootte is nog te vinden in Bamberg in de Obere Pfarre of Liebfrauenkirche. Het is lange tijd beschreven als de H. Anna met de pas geboren Maria. Maar bij die voorstellingen zit nooit de veronderstelde vader Joachim aan het bed. Tegenwoordig wordt het gewoon beschreven als Maria-in-het-Kraambed.

Afb. 32 Bamberg - Liebfrauenkirche - ca. 1520

Aan het voeteind staat de wieg klaar. Daarachter zit Jozef te slapen, zijn hoofd ondersteunend met een arm die op een kussen rust, een idyllisch huiselijk tafereel. Achter het bed staan engelen te zingen. Het staat nu in de kerk achter glas, waardoor de weerspiegeling een mooie weergave verhindert.

Een dergelijk beeld stond ook in de Niklaaskerk in Gent waarvan een beschrijving is overgebleven: *"Hier plach een autertafel te stane, daer Onse Liever Vrouwe ghemaect was, als oft zij int kinderbedde gheleghen hadde, ende was bijna alzo groot als dleven ghesneden ende gheschildert. Dese wart van de vraukins ende de costers verchiert met spanghen, roosenhoeden, decsel van zijde, fijn douck ende dierghelijcke, ende tkindekin Jhesu stont achter tbedde, zeer schoone bluesende, Joseph zat ten voethende ende onderzette zijn hoofd ... ; ... een baufremsche [ouderwedse] tafele daer Ons Vrouwe int kinderbedde lach,... daer men eenen costelicken mantel up Onse Vrouwe plach te legghen, die curts te*

voren ghestolen was".

Overgezet in hedendaags Nederlands: "Hier stond meestal een altaartafel waarop Onze Lieve Vrouw was afgebeeld alsof ze in het kraambed lag, beschilderd en bijna levensgroot. Die werd door de vrouwtjes (waarschijnlijk begijntjes) en de kosters versierd met gespen, rozenkransen, zijden mutsen, een mooie omslagdoek en zo, en (de wieg met) het Jezuskind stond achter het bed en (het) zag er mooi blozend uit. Aan het voeteneind zat Jozef die zijn hoofd ondersteunde; het was een ouderwets tafelblad waarop Onze Lieve Vrouw in het kraambed lag. Men legde meestal een dure mantel over Onze Lieve Vrouw heen, maar die is onlangs gestolen".¹³

Een levensgroot beeld waarover een mantel wordt gelegd en de zijden hoofddeksels wijzen niet direct op een retabel. Het wordt ook vermeld als "op de vloer" hetgeen geen redelijke aanduiding lijkt voor een retabel dat op een altaar stond. Het wordt door deskundigen dan ook geïnterpreteerd als een vrijstaand beeld dat los op de vloer stond.¹⁴

Hoe was het in de noordelijke gewesten gesteld met deze afbeelding?

4 maria-in-het kraambed in nederland

Uit het verbod van bisschop Zoes om een afbeelding van Maria-in-het-Kraambed nog langer in de kerk van Deurne te laten staan blijkt dat zij ook in Nederland voorkwam. Maar heel frequent was dat niet. En we weten er ook niet heel veel van. *"Voorstellingen van O.L.V.-in-het-kinderbed krijgen in de overzichten van de altaarkunst in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen nauwelijks aandacht"*.¹⁵ Alleen het Meertensinstituut, een onderzoeks-instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, heeft er aandacht aan besteed. Op hun website wordt het volgende gemeld:

*"De verering van Maria in het Kraambed -Maria in Puerperio- kwam maar op enkele plaatsen in Nederland voor, namelijk in Axel, Tholen en Reimerswaal in Zeeland, in de stad Utrecht in de Buurkerk, in Culemborg in Gelderland en in Deurne en Vlierden, waarbij alleen van Reimerswaal en Vlierden ook bedevaarten bekend zijn. In Axel was er een altaar aan gewijd (vermelding in 1490-1491) en in Tholen bestond er zelfs een gilde van O.L. Vrouw in het Kinderbed; in het Utrechtse bisdom is verder in Culemborg een altaar van O.L. Vrouw in de kraam (vermeld 1485) bekend."*¹⁶

Van Reimerswaal is een pelgrimsmedaille bekend waarvan de gietmal ook in die plaats is gevonden. Er was dus een bedevaart. Naar wie of wat? *"Het Maria-altaar in de kerk werd ook O.L. Vrouw Kinderbedde genoemd. (...) Het lijkt onwaarschijnlijk dat het Reimerswaalse mirakelbeeld dit specifieke thema verbeeldde. De beeldhouwkunst leent zich hiertoe wat minder; beelden met dit thema zijn in de Nederlanden nagenoeg onbekend. In Duitsland is er evenwel een klein aantal bewaard gebleven. Deze beelden vertonen Maria half liggend of opzittend in een bed, waarop, in de regel aan de rechterzijde, het Christuskind staat"*.¹⁷ De Belgische voorbeelden tonen aan dat ook in Reimerswaal een beeld van Maria-in-het-kraambed heel goed mogelijk is geweest. Gent lag tenslotte op minder dan 50 km. afstand.

De vermelding van Axel is inmiddels door het instituut zelf gediskwalificeerd. Van Tholen is nog te vermelden dat het gilde was opgericht tot hulp aan behoeftige kraamvrouwen.¹⁸ Het altaar van Onze Lieve Vrouw in de Kraam in de Utrechtse Buurkerk bestond al in 1414 en komt zowel voor in de processieregisters als de rekeningen van de kerkmeesters.¹⁹ Van Culemborg heb ik verder geen bijzonderheden kunnen vinden.

Niet vermeld is een Maria-in-het-Kraambed in de Grote of St.-Laurenskerk in Rotterdam met twee dienstdoende vicarissen.²⁰ Te Rotterdam wordt een Maria-broederschap onder de naam van het Onze Lieve Vrouwegilde al vóór 1362 gemeld. Later was de Mariadevotie geheel geconcentreerd op de drie Maria-altaren in de St. Laurenskerk: dat van Onze Lieve Vrouwe, dat van de H. Maagd en dat van Maria in het Kinderbed.²¹

vlieden

Wat was er nu aanwezig in Vlierden en Deurne? De vermeldingen zijn niet vlekkeloos.

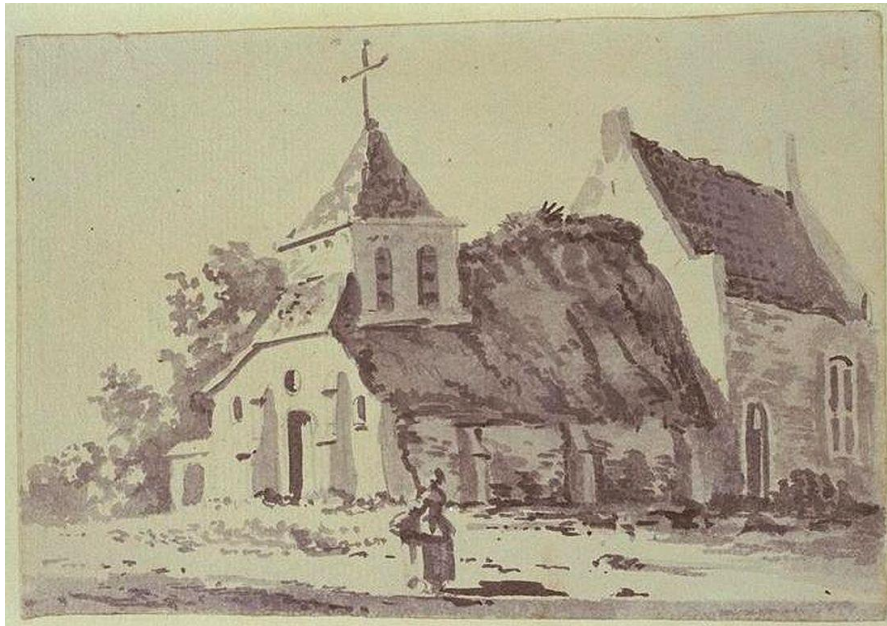
"De verering in Reimerswaal dateert mogelijk van ongeveer 1375, die in Vlierden is ouder. Het Vlierdense altaar of beeld werd vereerd door Maria van Brabant (1189-1260), dochter van hertog Hendrik I van Brabant, sinds 1218 weduwe van de Duitse keizer Otto IV en vanaf 1222 van graaf Willem I van Holland. Zij was rond 1245 de stichteres van het klooster Binderen onder Helmond".²²

De norbertijn Augustinus Wichmans, priesterstudent van Leuven, die in 1630 was benoemd tot pastoor van Mierlo en deken van het district Helmond, levert de belangrijkste getuigenis (1632) over de Mariaverering in Vlierden:

"Tot niet geringe lof van haar vrijgevigheid, (...) wordt van diezelfde keizerin verteld, dat zij, toen zij in het dorp Vlierden, dat twee mijl van het klooster (Binderen bij Helmond) gelegen is, bepaalde bezittingen ter plaatse (...) aan dit convent vermaakte, er de verplichting aan verbond om wekelijks drie missen te lezen in het heiligdom, dat ze in datzelfde dorp ter ere van de Moeder Gods had gesticht. Dit heiligdom wordt 'Sancta Maria in Puerperio' (H. Maria-in-het-kraambed) genoemd (...).

De literatuur vermeldt, dat deze Maria werd aangeroepen door vrouwen in barensnood. Vrouwen in barensnood pelgrimeren gewoonlijk niet, kinderloze vrouwen echter wel. Keizerin Maria van Brabant had uit haar huwelijk met keizer Otto IV geen kinderen, evenmin als uit haar tweede huwelijk met graaf Willem I van Holland. Zij is nimmer in barensnood geweest. Waarom zou zij in hemelsnaam zo'n Maria hebben vereerd, met geld, grond en juwelen nog wel?

Het ligt veel meer voor de hand dat deze Maria van Vlierden werd aangeroepen door kinderloze vrouwen. Vooral in het tweede huwelijk van Maria van Brabant speelde dat een rol, want een zoon uit dat huwelijk zou volgens het huwelijkscontract de belangrijke handelsstad Dordrecht met omgeving erven, iets wat voor het hertogdom Brabant van levensbelang was. Juist daarom had haar vader hertog Hendrik I dit huwelijk gearrangeerd.

Afb. 33 De kapel in Vlierden in de 18^e eeuw. Anonieme tekening.²³

Hoe de kapel er in de tijd van Maria van Brabant uitzag is onbekend. Deze tekening van 500 jaar later is een anonieme variant op de gravure van Hendrik Spilman uit 1738, alleen iets romantischer. Het is niet louter een copie, want er zitten verschillen in de details. Aan het eind van de 19^e eeuw was er van de kapel nog slechts een ruïne over die in 1902 werd afgebroken.

Maria van Brabant zal daarom vooral in de jaren van haar huwelijk met graaf Willem I van Holland (1220-1222) behoefte hebben gehad aan kinderzeggen. Als Brabantse hertogsdochter zal ze de roem van de kapel van kindsbeen af gekend hebben. Omdat zij zelf pas in 1235 na de dood van haar vader

bezit in Helmond en Vlierden kreeg en pas in 1238 begon met de voorbereidingen voor de stichting van het klooster Binderen, is het heel onwaarschijnlijk dat de kapel met de Maria-in-het-Kraambed door haar gesticht is. De eerste schenking die van haar aan de kapel bekend is dateert van 1643.²⁴ Dat maakt het aannemelijk dat zij in de jaren 1220-1222 pelgrimeerde naar een kapel die toen al bestond en mogelijk al vóór of rond 1200 is gesticht.²⁵

Wat bevond zich in die kapel? Wichmans sprak in 1632 van een 'heiligdom' waarin missen werden gelezen. Het was dus een kapel met minstens één altaar. In zijn testament van 26 september 1547 bepaalt Jan wijlen Ambrosios zoen van der Heze, priester van het bisdom Luik te Deurne "*Item ick maecke der capellen van Vlierden vier karolus gulden om ons Lieve Vrouwe dairmede te vercyeren oft dairt oirbarlycste is eens te geven*".²⁶ ('om het beeld ermee te versieren of wat het meest gepast is om er aan te geven')

Het is onduidelijk wat voor Lieve Vrouwe er in Vlierden aanwezig was. Dat het een schilderij of fresco was lijkt niet aannemelijk, want hoe zou dat dan volgens de wens van priester Jan van der Heze 'versierd' hebben moeten zijn? Het ligt daarom veel meer voor de hand dat het een beeldhouwwerk betrof, dat men inderdaad versieren kan met kransen, mantels e.d. of verguldsel. Bij een dergelijk beeld kan men denken aan een Maria als Kraamvrouw, hierboven besproken bij de afbeeldingen 5 tot en met 10, maar ook aan een Maria-in-het-Kraambed zoals bij de afbeeldingen 29 tot en met 31. Daar Wichmans het heeft over '*S. Maria in Puerperio*' ligt een liggend beeld van Maria in een kraambed het meest voor de hand.

Van de Vlierdense Kraambed-Maria horen we niets meer na het jaar 1553 toen het testament van priester Jan van der Heze uit Deurne werd geopend. Het is niet onmogelijk dat het Vlierdense beeld er toen al niet meer aanwezig was. In 1541 was de kapel geplunderd. De dieven hadden ex voto's en juwelen meegenomen. Een beeld in die afgelegen kapel laten staan kan als een groot bezwaar zijn gevoeld. De verdere verblijfplaats ervan is onbekend.

deurne

Over de altaren in de kerk van Deurne zijn we redelijk goed ingelicht. Er werd veel gelegateerd, waardoor privé-bezittingen, akkers, weiden, enz. eigendom van een altaar konden worden. Die legaten kon men verkopen of laten bewerken waardoor ze geld opleverden voor het onderhoud van de priester die aan dat altaar dienst deed. Men sprak dan van een *beneficium*: tegenover het inkomen bestond een verplichting, bv. tot het opdragen van missen.

Een dergelijk bezit vereiste een administratie die bijgehouden moest worden. Voor kleine landerijen was het eenvoudiger om iemand het recht te geven die grond uit te baten tegen een jaarlijkse verplichting, het betalen van een cijns. De legaten, de cijnsbetalingen, de schenkingen, enz. werden allemaal bijgehouden in de rekeningen van de kerkmeesters en/of de archieven van de schepenen. Daar er van het laat-middeleeuwse Deurne een rijk archief bewaard is gebleven hebben we ook veel informatie over kerkelijke aangelegenheden.

Er waren in de Deurnese kerk drie Maria-altaren.

1

Het oudst bekende was het altaar van de **H. Maria, Georgius en Barbara**. Het wordt al in 1371 vermeld.²⁷ Omdat het aan drie heiligen was toegewijd is het niet aannemelijk dat juist hier een Maria-in-het-kraambed-voorstelling was inbegrepen

2

Een tweede altaar werd simpelweg vermeld als "**Onser Vrouwen-autaer**" of "**altare Beatae Mariae Virginis**". Het wordt in 1427 vermeld met een eigen rector en in 1616 als "**altare B.M.V. sub onere trium missarum**", ('met de verplichting dat er 3 H. Missen aan gelezen worden').

Het is waarschijnlijk identiek met een ander altaar. Jan Reyners kapelaan in Deurne werd in 1560 door de priester Johannes Monix aangesteld tot diens procurator (plaatsvervanger bij het vervullen van de aan het altaar verbonden verplichtingen) bij het Maria-altaar.²⁸ Maar 6 jaar later blijkt hij door Mo-

nix aangesteld te zijn als "*procuratorem in omnibus sacro beneficio **Mariae antiquae** debitis*".²⁹ ('plaatsvervanger in alles wat aan het beneficium van Maria Antiqua verschuldigd is'). Daaruit volgt dat het altaar dat soms gewoon het altaar van Onze Lieve Vrouw werd genoemd hetzelfde was als het "*altair van O.L.Vrouwe fundationem antique*". Het komt ook voor als "*Ons Vrouwe altair tot Doerne die aude, 1 mud rogs jairl*".³⁰ Het was een fundatie, dat wil zeggen dat er van ouds een stichting was waarbij de stichter zichzelf en zijn nakomelingen een bepaalde verplichting had opgelegd ten bate van dat altaar. In 1687 vinden we vermeld: "*L.Vrouwe Altaar ofte fundatie van heer Govert van Doerne*". De kerk was sinds 1648 in handen van de protestanten en de altaren verwijderd, maar de overheid bleef die inkomsten uit inmiddels geconfiscieerd bezit innen. Dat gebeurde in dit geval door de Rentmeester der Geestelijke Goederen in het kwartier Peelland, die daarvan keurig de boekhouding bijhield. Heel precies werd dus vermeld dat de Lieve Vrouwe Fundatie gesticht was door heer Govert van Doerne, genealogisch bekend als Gevard van Deurne. Daarvan zijn er maar twee 'heer van Deurne' geweest. De oudste is bekend van vóór 1312 tot ca. 1350, de tweede -en zijn waarschijnlijk kleinzoon- van vóór 1381 tot ca. 1428.³¹ Ook hier ligt het niet in de lijn der verwachting dat dit het altaar van Onze-Lieve-Vrouw-Kraambled was, want dan zou dat wel ooit vermeld zijn geweest.

3

Tenslotte was er een derde altaar, namelijk het altaar van **S.Maria**, in 1473 voor 't eerst aangegeven en wel als nieuw en pas opgericht. In 1556 zegt het verslag dat hieraan een broederschap verbonden is en een legaat van '*6 modii sel.*' (bedoeld is: '*6 modii siliginis*' ofwel 6 mud rogge per jaar).³² Anthonis Hermans en Lambert Arts dochter van Doerne vermaken in hun testament van 1547 een pond groot "*tot eender tafele*" aan het 'gilde' van O.L.Vrouw, wat Lambert zijn vrouw zal bewaren om de tafel te betalen en mocht die niet gemaakt worden, dan te besteden aan een ander sieraad.³³ Hier-vóór is vermeld dat in de Niklaaskerk te Gent een liggend beeld van Maria-in-het-Kraambeeld stond opgesteld op een 'tafel'. Dat is niet zo vreemd, want een dergelijk laag beeld kan op een tafel beter worden bekeken dan op de grond, al stond in Gent het beeld ook wel 'op de vloer'.

Het altaar kende dus een broederschap of gilde. Dat komen we ook tegen bij het altaar van Maria in het Kraambled in de Buurkerk in Utrecht, het altaar van Onze Lieve Vrouw in het Kinderbed in de Niklaaskerk in Gent, het altaar van Onze Lieve Vrouw in het Kinderbed in Tholen en de fundatie ter ere van 'de gloriose maget Maria in het kinderbedde' in de Laurenskerk in Rotterdam.

Dit altaar komt het meest in aanmerking om beschouwd te worden als het door bisschop Zoes gewraakte. Er was een gilde aan verbonden en er was een tafel aan gelegateerd om iets op te plaatsen. En dát wat er op geplaatst zou kunnen worden duikt óók in de archieven op. In 1552 wordt vermeld dat "*dat Willem voirs. gehouden sal sijn te geven van de selve goederen in den iersten (...) onser **alder Lieve Vrouw beelde** tot Doerne een swerte fuijck ende een persen rock, (...)*". Een fuik zal waarschijnlijk gelezen of begrepen moeten worden als een huik, een lange, mouwloze mantel, zo een als er in de Niklaaskerk in Gent over het Mariabeeld werd gelegd.

Er was dus een Maria-altaar dat in 1473 nieuw was opgericht. Er was een broederschap of gilde aan verbonden waaraan in 1547 een tafel was geschonken. In 1552 wordt een "oud" Mariabeeld genoemd waaraan kleding wordt geschonken.

Dit beeld genoot een speciale verering tot in de 17e eeuw. Uit de rekeningen van de kerkmeesters komt naar voren dat het beeld van 1619 tot en met 1628 regelmatig wordt uitgesteld op alle Mariafeesten. Maar op één bepaalde dag in het jaar was er iets bijzonders mee aan de hand. In 1622 lezen we bijvoorbeeld: "*Op O.L.Vr. visjencijendach dat belt van O.L.Vr. utgheset, daervoer gheoffert met den stock opten kerckhoff 3:10:0*". Altijd wordt op die speciale feestdag het offerblok op het kerkhof vermeld. Letterlijk staat er dat er vóór het beeld wordt geofferd in het offerblok op het kerkhof. Daar stond ook een H. Kruis waarvoor werd geofferd, maar dat wordt dan ook altijd zo vermeld. Het kerkhof wordt bij geen enkele andere uitstelling van het Mariabeeld genoemd terwijl het toch op alle Mariabeesten werd uitgesteld. In 1624 lezen we: "*Op den Ommelwijding-aevont en dach en op O. L. Vrouwe -aevont en dach het beldt uytgeset, doen geoffert samen met dat hoochtijt houden 0:26:1*".

O.L.Vrouwe-dag was 15 augustus, het feest van Maria Hemelvaart. Op die dag werd in Ommel de inwijding van de kerk gevierd waar ook veel Deurnenaren naar toe gingen. Op de avond ervoor werden daarvoor al bidstonden gehouden. Het Mariabeeld werd ook dan uitgesteld, maar in de kerk, want er vond ook een *'hoochtijt'*, een plechtige H. Mis plaats. En dat gold ook voor alle andere feestdagen van Maria door het jaar heen. Alleen op 2 juli, het feest van Maria Visitatie werd er uitgeweken naar het kerkhof. De eerste vermelding daarvan vinden we in 1619, twee jaar nadat bisschop Zoes de pastoor had bevolen het beeld van Maria-in-het Kraambed uit de kerk te verwijderen.

De combinatie van een altaartafel met gilde en een beeld waaraan kleding wordt geschonken en een uitstelling op de feestdag van Maria-Visitatie- kan vrijwel alleen slaan op een altaar met een beeld van Maria-in-het-Kraambed. Er werd in de middeleeuwen in heel Europa een beeltenis van Maria vereerd die duidelijk te maken had met de geboorte van Jezus en die dikwijls voorkomt in connectie met het bezoek van Maria aan haar nicht Elizabeth, zoals te zien op de afbeeldingen 13 en 14.

In Deurne is duidelijk sprake van Maria-in-het Kraambed. Als Maria dan werd uitgebeeld op een bed, zoals in de afbeeldingen 30 tot en met 32, kon het beeld wel eens vrij groot uitvallen. Past een dergelijk beeld in een altaar en kan het daar worden uitgenomen om het uit te stellen op het kerkhof?

In Utrecht is een altaarretabel van de Buurkerk in gehavende toestand bewaard gebleven. Het is gezien de resterende versieringen een Maria-altaar en er hoorde in 1414 een broederschap bij, de Kleine Kalande. Van die broederschap is in de rekeningen aangegeven dat die een beeltenis van Maria-in-het Kraambed vereerden.

Afb. 34 Retabel van het altaar van de Kleine Kalandebroederschap van de Buurkerk in Utrecht.³⁴

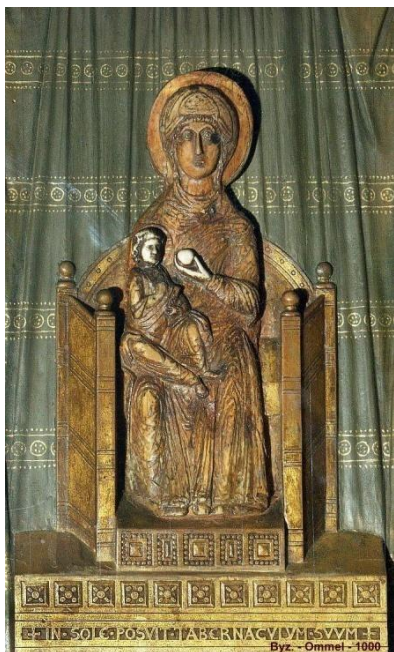
Van dat Utrechtse altaar hebben we een ook korte beschrijving. In 1439 sticht een echtpaar een jaargetijde *"tot buerker"*, o.a. bestaande uit een plechtige hoogmis, te lezen *"...op dat outaer daer onse lieve vrouw in die craem leyt, ende daer boven onse Heer ten oerdel sit..."*.³⁵ Bogaers betoogde dat naar haar mening het middenpaneel een verheven scene uit het leven van Maria moet hebben uitgebeeld en dat daarboven een rechtsprekende Christus aanwezig moet zijn geweest.³⁶

Een en ander betekent dat het Kraambed zich in het onderste vrij grote horizontale vak moet hebben bevonden.

Hier zij duidelijk benadrukt dat dit géén bewijsmateriaal oplevert. Het wijst alleen op de mogelijkheid dat de feitelijk in Deurne aanwezig geweest zijnde Maria-in-het Kraambed een liggend beeld zoals in Peggbach is geweest, dat in een altaar of retabel kon worden geplaatst zoals in Utrecht, maar ook op feestdagen kon worden uitgesteld. De aanwezigheid van een gilde, verering op bepaalde feestdagen en aankleding ondersteunen deze theorie. Meer niet. Maar wat kan bisschop Zoes anders verboden hebben?

Deze theorie wordt ondersteund door de visitatieverslagen. In 1615 visiteerde de bisschop in het dekenaat Eindhoven en in 1616 in Deurne. In 1617 stuurde hij zijn brief naar de pastoor in Deurne. Kennelijk had die niet zo'n behoefte aan het opvolgen van het bisschoppelijk bevel, want in 1623 is er weer een visitatieverslag, gemaakt door een vertegenwoordiger van de bisschop en aan de laatste toegestuurd. Er staat letterlijk te lezen: "*Puerperae purificandae necessarie habebunt visitare templum parochiale*", ofwel '*Het zuiveren van [de] kraambedden zal noodzakelijk met zich meebrengen de kerk [nomaals] te bezoeken*'.³⁷ Er is zelfs sprake van meer dan één kraambed. Dat zou kunnen betekenen dat ook in Vlierden de beeltenis nog steeds aanwezig was. De term '*puerpera*' kan alleen op een werkelijke kraambed-afbeelding slaan. Het beeld dat tussen 1619 en 1628 op de feestdag van Maria-Visitatie werd uitgesteld zou inderdaad dit beeld geweest hebben kunnen zijn. Daarna horen we er niets meer van. Wanneer het definitief uit de Deurnese kerk werd verwijderd is onbekend. In elk geval heeft het de ontruiming van 1648 -toen de protestanten het gebouw in bezit namen- niet overleefd.

We zien nog wel een gelijksoortige verering in het naburige Ommel. In 1444 werd een altaar, gewijd aan O.L. Vrouw, gesticht in de nieuwe Mariakapel (ca. 1440). In deze kapel werd wekelijks op dinsdag en donderdag een mis opgedragen. De kapel herbergde het miraculeuze Mariabeeld, dat volgens een 17e-eeuwse legende voordien op dezelfde plaats op een paal van een afrastering zou hebben gestaan.

Afb. 35 O.L.Vrouw van Ommel.

46. Afbeelding van dood ter wereld komende kinderen.

Almede in hetzelfde jaar is vertroost geworden zekere Geertruid, huisvrouw van Marcellis van Aken, woonachtig te Roermond. Na drie reizen achter elkander, met groote smarten een

(43)

kind dood ter wereld gebragt te hebben, besloot zij eene bedevaart naar O. L. Vrouw van Ommel te doen: op welke gelofte zij van eene welgeschapene dochter bevallen is, zoo als zij zelve met Joris van Aken en Ida van Aken, huisvrouw van Hendrik van Aken, aan den Eerw. Heer Theodorus van den Zeylberck, Pater en aan de Zusters des kloosters aldaar, 1°. Julij anno 1605, verklaard heeft.

Afb. 36 Het wonder van Ommel uit 1605

Het ivoren beeldje, 24 cm. hoog en 5 mm. dik is waarschijnlijk een sierpaneeltje geweest op de kaft van een boekwerk.³⁸ Volgens kunsthistoricus Wil Boetzkes dateert het van rond het jaar 1000 en is het uit Byzantium afkomstig of uit een atelier uit de omgeving van keizerin Theophanu, een Byzantijne prinses die in 972 met de Duitse keizer Otto II trouwde.³⁹

Een motief om naar Ommel op bedevaart te gaan, was ook het verkrijgen van aflaten. Hiervan was sprake in de periode 1624/25-1628. Toen trokken jaarlijks op 15 augustus, het feest van Maria Hemel-

vaart, ruim 1400 personen naar Ommel om de volle aflaat te verdienen die paus Urbanus bekrachtigd had.

In 1607 verscheen er een boekje over de wonderen die er dankzij dit beeldje zouden hebben plaatsgevonden, welk boekje in 1843 werd herdrukt. In 1605 zou daar een wonder hebben plaatsgevonden waarbij een vrouw na een periode van onvruchtbaarheid toch een kind zou hebben gebaard na een bedevaart naar Ommel, een vergelijkbare situatie als in Vlierden dus.⁴⁰ Het beeldje bevindt zich heden-tendage in de kerk van Ommel, die altijd open is voor de verering ervan. In mei is er veel bezoek en op de derde zondag is er de grote bedevaart. Er zal ongetwijfeld ook om kinderzegen worden gebeden, maar dat valt buiten de oorspronkelijke verering van Maria-in-het-Kraambed.

Afb.37 Maria-ter-Schoot in Vlierden.

Een mooie herinnering aan de Maria van Vlierden -Onze Lieve Vrouw ter Schoot- is te vinden in het stiltecentrum van de Vlierdense kerk. Lucy Smit-Heming heeft het in 2006 ontworpen. Zij liet zich door twee hoofdgedachten leiden. Ten eerste het uitbeelden van het verlossende en ultieme moment voor een moeder: het zien en vastpakken van haar kind, dat ze zo lang in haar schoot gedragen heeft (de vrucht van haar schoot). Ten tweede, dat het beeld ook de eenvoud, rust, vertrouwen en hoop van Maria uitstraalt voor diegenen, die in de kapel komen bidden, nn het bijzonder voor alle zwangere vrouwen. Zo krijgt een oude traditie toch ook weer een actuele invulling

+ + + + + + + + + + + + + + + +

De gegevens over en de foto van het beeld in Vlierden zijn te vinden op www.heiligewillibrorddeurne.nl

Voor een uitvoerige behandeling van het onderwerp Maria-in-het Kraambed is geraadpleegd:
Gijpmans-van den Akker, M., Maria in het kraambed - een bijzondere geboortevoorstelling. Nijmegen, april, 2010.

Verantwoording van de illustraties.

De afbb. 2, 4, 5, 8, 10, 11, 28 en 32 zijn eigen opnamen. Afb. 35 is afkomstig van Ton Hartjens te Deurne. De overige zijn vrij van auteursrechten te vinden op diverse sites en op Wikipedia.

Noten

-
- ¹ <http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/818>
- ² Groot Algemeen Historisch, Geographisch, Genealogisch en Oordeelkundig Woordenboek. Amsterdam, 1733, X, 75.
- ³ Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek onder het lemma Zoes.
- ⁴ Bossche, P. v.d., Den Catholijcken Pedagoge. Antwerpen, 4e druk, 1690, 88.
- ⁵ P. Brueghel de Jonge, de St. Joriskermis te Hoboken, ca. 1560; David Teniers de Jonge, Vlaamse kermis, 1640; id. Boeren bij het balspel 1650; id. Dorpsfeest, 1660; C. Dusart, Vrolijk boerengezelschap, 1692; e.a.
- ⁶ Morel, M.-Fr., Voir et entendre les fœtus autrefois; deux exemples. In: Spirale 2005/4 (no 36), 7.
- ⁷ id., 8.
- ⁸ Expertises o.a. van Dr. D. Bouvy uit 1968, directeur van het toenmalig Aartsbisshoppelijk Museum in Utrecht; Drs. H. de Smedt uit 1984, conservator beeldhouwkunst van het Centraal Museum te Utrecht; Sotheby Amsterdam uit 1993.
- ⁹ Rogier, L.J., Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw. 1e deel. Amsterdam, 1947, blz. 540.
- ¹⁰ Jouffroy, Chr., La maternité dans l'iconographie mariale. Les Vierges enceintes ou allaitantes dans l'art chrétien. In: Mémoires de l'Académie Nationale de Metz, 2007, 217-250, 227-228.
- ¹¹ id., 228
- ¹² De Spaanse afbeeldingen zijn op internet te vinden met de zoekterm "Virgen del parto". Er werd in geen enkel geval de bewaarplaats of de ouderdom vermeld.
- ¹³ Trio, P., De Gentse broederschappen. Ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen (1182-1580). Gent, 1990, 52.
- ¹⁴ id., 47.
- ¹⁵ id., 52, noot 209.
- ¹⁶ zie noot 1
- ¹⁷ zie noot 1.
- ¹⁸ Encyclopedie van Zeeland 1982-1984, onder het lemma Tholen.
- ¹⁹ Bogaers, L., Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300 - 1600. Utrecht, 2008, 823.
- ²⁰ Stadsarchief Rotterdam. Inventarissen, 158. Vicarieen Sint Pieter (Den Haag) en Sint Michiel (Rotterdam)
- ²¹ Ten Boom, H., Rotterdam aan de vooravond van de reformatie. Deel II. Vormen van devotie. In: Rotterdams Jaarboekje, 1984, 185-209, 202.
- ²² zie noot 1.
- ²³ http://www.thuisinbrabant.nl/object?id=brabantcloud_brabant-collectie-prent_oai-tha.uvt.nl-704249
- ²⁴ Heerlijkheden-Archief Mierlo inv. nr. 1a Nr.117 Cartularium folio 120 recto. 1243.
- ²⁵ zie noot 1.
- ²⁶ Historisch Informatie Centrum Eindhoven, toeg. A-3182, Not.arch.Deurne - Not.Nouts, inv.nr. 1, fol. 19.
- ²⁷ Regionaal Historisch Centrum Limburg, toeg. 16.0531, arch. familie Van den Bergh Roermond inv nr 446.5
- ²⁸ Rekeningen Kerkmeesters Deurne inv. nr. II-IX.D, 1553
- ²⁹ Rekeningen Kerkmeesters Deurne inv. nr. II-IX.D, 1569
- ³⁰ 8-10-1540 Recht. Arch. Deurne inv nr 73 Blad 99 octava oct.1540
- ³¹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_heren_en_vrouwen_van_Deurne.
- ³² Rekeningen Kerkmeesters Deurne inv. nr. II-IX.D 1473
- ³³ Historisch Informatie Centrum Eindhoven, toeg. A-3182, Archief Notaris Nouts Deurne, fol.42, 1-7-1547
- ³⁴ Bogaers, L., Het Mariaretabel in de Buurkerk. In: Oud Utrecht, februari 2003, 17-18.
- ³⁵ Beger, Autaar van onze lieve Vrouw in de Kraam, in de Buurkerk. In: Utrechtsche Volks-Almanak.1851, 160-165, 162. Vriendelijke toezending van drs. Mieke Breij, Hoofd Dienstverlening Het Utrechts Archief.
- ³⁶ zie noot 34.
- ³⁷ Hens, H., Kerkvisitaties onder bisschop Zoes (1615, 1617 en 1623). Bossche Bijdragen XXVII, 185, 7-7-1623.
- ³⁸ <http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/574>
- ³⁹ Vriendelijke mededeling juni 2002.
- ⁴⁰ Door Google gedigitaliseerde versie van het boekje van 1843.
-